

Enciklopédia: Tudományos igényű, szisztematikusan kialakított lexikális mű, amelyben a címszavak viszonylagos részletességgel, források, szerzők meghatározásával, illetve kapcsolódó címszavak feltüntetésével kerülnek kifejtésre. Az ~ különbözik a lexikontól, melyben a szócikkek rövidek, s a szótártól, ahol elsősorban definíciók szerepelnek. Az ~ különbözik a kézikönyvtől is, melyre nem az átfogó és rendszeres kifejtés, hanem egyes témakörök tanulmány-jellegű tárgyalása jellemző. • Az ~ kifejezés mai, nemzetközileg elterjedt alakja latin eredetű, ám viták övezik pontos kialakulását. Charles du Fresne du Cange (1610–1688) *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* (1678, „A középkori és késői latin írók szótára”) az *encyclopaedia* címszó alatt egy XIII. sz.-i szöveget idéz, amelyben a latin alak szerepel, de kritikusok szerint ez az írásmód a korszakban másutt nem található. Valószínű, hogy a latin alak Quintilianus (kb. 35–100) *Institutio oratoria* („Szónoklattan”) c. műve egy sorának félreolvasásából eredt, ahol a beékelte görög kifejezés helyesen mint *enkükliosz paideia* („körkörös nevelés, oktatás”) szerepel, mely „valamennyi egymáshoz kapcsolódó tudomány összefüggésének bemutatása” (uo., I, 10). Gyanítható, hogy az *encyclopaedia* utólagosan konstruált görög kifejezés (*en kükló* vagy *kükló paideia*, „köroktatás”) átírása, mely azonban az eredeti görög szóösszetétel jelentését kívánta visszaadni mind igei hangsúllyal (az oktatás folyamata), mind ennek eredményére tekintettel (az oktatás mint rögzített tudás, tudomány). • A „körköröség” későbbi felfogása miatt valószínű, hogy az *enkükliosz paideia* eredetileg támaszkodott azon asztronómiai gépezetekre, amelyeket több ókori szerző említ, de ma csak egyetlen fennmaradt példányát ismerjük, az ún. „antiküthérai mechanizmust”, melynek rekonstrukciója az elmúlt években történt meg (vö. Alexander Jones, *A Portable Cosmos. Revealing the Antikythera Mechanism, Scientific Wonder of the Ancient World*, 2017; „Hordozható univerzum: Az antiküthérai mechanizmusnak, az ókori világ csodájának feltárása”). Az asztronómiai helyreállítása során megfogalmazódott, hogy az Kr.e. I. sz.-ből származó gépezet eredetileg a filozófiai oktatás, az *enkükliosz paideia* része volt. Ugyanis a →Ptolemaiosz nevéhez kapcsolt, körkörös mozgásrendszerként felfogott →univerzum egyben a tudományok egyeteme is, ennek megismerése a hajdani világkép szerint egyfajta ösztudást eredményezett. A →filozófia eredeti felfogásában ez az ösztudás nem merőben intellektuális, hanem az univerzális mozgásrendszereket leképező életmódot jelenthetett (vö. Platón, *Timaios*, 47b). Egyik összefoglalása Martianus Capella (V. sz.) *De nuptiis Philologiae et Mercurii* („Filológia és Mercurius egybekelése”) c. műve, amely a világmindenséget a hét művészet bemutatásán, kapcsolatain keresztül verses-prózai formákban dolgozta fel, mely a nyugati egyetemi oktatás alapszerkezetével is szolgált. • Már az ókorban létrejöttek olyan írásos alkotások, melyek efféle tudás közvetítésének igényével léptek fel. A költők, elsősorban Homérosz (Kr.e. 8. sz.) vagy Hésziodosz (Kr.e. 8. sz.) munkáira az értelmezők nemzedéke tekintett úgy, mint amelyek univerzális tudás hordozói, sőt jóiratok, amelyek az →ember számára minden időben és helyzetben eligazítást nyújtanak. →Platón munkáit, különösen a *Politeiát* (magyarul: *Állam*) a mindentudás kompendiumaként kezelték, hasonlóan →Arisztotelész *Meta ta phüszika* (magyarul: *Metafizika*) c. művéhez. A kései hellenizmus korában enciklopédikus funkciót tulajdonítottak az Alexandriában kialakult „szóttések” (*sztrómateisz*) műfajának, amelyben látszólag ötletszerűen, az eredeti felfogás szerint valószínűleg szisztematikusan elrendezve szerepeltek különféle szövegek. A szisztematikus kompendium legelső latin alkotásai Marcus Terentius Varro (Kr.e. 116–27) nevéhez fűződtek, akinek munkáit ma már jórészt csak idézetekből ismerjük. E hagyomány szerves folytatásaképpen a kereszténység részben rejtjeles, részben egyértelmű univerzális ~nak tekintette a Szentírást

(vö. Jacques le Goff, *Europe est-elle née au moyen âge?*, 2003; magyarul: *Európa születése a középkorban*, 2008). A ~-írás a korai kereszténység kultúramegőrző szerepének egyik jelentős kifejezése lett, ahogyan kiemelkedő szerzők sora mutatja Sevillai Szent Izidortól (+636) kezdve Hrabanus Maurus (+856) és Guillelmus de Conchis (1090/1091–1155/1170) didaktikus munkáiig. Bizáncban ugyancsak készültek enciklopédikus munkák, mint pl. Phótiosz (810–891) *Bibliothékéje*, vagy a Szuidasz nevű szerzőnek tulajdonított, 30000 szócikkből álló, X. sz.-i ~. ● →Szentviktori Hugo *Didascalion* („Tananyag”) c. összefoglalása mutatja az átmenetet az univerzális igényű áttekintés és az iskolás tananyag között, amely utóbbiban az elődök munkássága döntő szerepet játszott. A →skolasztika időszakában az áttekintések (pl. Alexander Neckam [1157–1219], *De naturis rerum*; Bartholomaeus Anglicus [1203–1272], *De proprietatibus rerum*) egyre inkább a specializáció felé fejlődtek, hangsúllyal a biblikus és teológiai megközelítéseken. Vincentius Bellovacensis (Vincentius Burgundus; 1184/1194–1264) *Speculum maior* („Nagyobb tükör”) c. műve rendszeres áttekintéssel szolgált a természet, a hittan, a történelem és az erkölcs patrisztikus és kortárs elgondolásairól. E munkák során egyre jobban érvényesült a specializáció, különösen a →teológia és a szaktudományok foglalatoként értett →filozófia terén. A teológiai summák növekvő száma (lásd pl. Aquinói Szent →Tamás munkáit) a *summa* műfajának is specifikus jelleget adott, melyben már nem a teljes körű áttekintés, hanem egyes teológiai témakörök kifejtése állt a középpontban. ● Az ~ megújulása egybeesett a kifejlődő szaktudományos ismeretanyag egyre átfogóbb követelményével, amit a reneszánsz és a humanizmus klasszicista műveltsége felerősített. Ennek egyik első megnyilvánulása volt Gregor Reisch (1467–1525) *Margarita philosophica* (1503, „Filozófiai igazgyöngyök”) c. műve, amely a hét szabad művészet enciklopédikus áttekintését nyújtotta. Az enciklopédikus, már nem specifikusan teológiai törekvés jelentkezett Paulus Scalichius (Scaliger, 1534–1573) *Encyclopaediae, seu orbis disciplinarum, tam sacrarum quam prophanarum, epistemon* (1559; „Enciklopédikus tudás, azaz a szent és a profán tudományok világa”) c. művében, amelynek elterjedése nem kis részben a gyorsan fejlődő könyvnyomtatásnak volt köszönhető. A korábbi, kódex formájú ~k terjedését ugyanis nagyban akadályozta mai értelemben nehezen kifejezhető értékük, a kódexmásolás nehézsége. A nyomtatással azonban egyre szélesebb körök juthattak hozzá a könyvekhez, ami lehetővé tette az ~ műfajának felélesztését. Ennek jele volt egyebek mellett →Comenius *Didactica magna* (1633–1638; „Nagy tananyag”), ill. *Orbis Pictus* (1658; „A világ képekben”) c. műve, ugyanígy →Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* c. munkája (1655). Ezen a vonalon jött létre Johann Heinrich Alsted (1588–1638) műve, az első modern értelemben vett, filozófiailag rendszerezett ~, a *Scientiarum omnium encyclopaedia* (1630, „Minden tudomány enciklopédiája”), amelyet Augustus De Morgan (1806–1871) valamennyi modern ~ szülőjének tekintett (*A Budget of Paradoxes*, 1872; „Paradoxonok gyűjteménye”, § 282). Legjelentősebb folytatása Ephraim Chambers (1680–1740) *Cyclopaedia, or a Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1728; „Ciklopédia, vagyis a művészetek és tudományok egyetemes szótára”) c. műve volt. 1697-ben megjelent →Bayle *Dictionnaire Historique et Critique* („Történeti és kritikus szótár”) c. munkája, mely az ~ fogalmát biográfiai lexikonként fogta fel. ● A francia *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751–1772; „Enciklopédia, vagyis a tudományok, a művészetek és a mesterségek rendszeres szótára”); magyarul szemelvények: Győry János [szerk.]: *A francia enciklopédia*, 1962) →Diderot, illetve 1759-ig →d’Alembert szerkesztésében, részben szerzőségében jelent meg. Míg felépítésében az ~történet előzményeire támaszkodott (különösen Chambers művére), tartalmában legalább három módon bizonyult egyedülállónak: →racionalizmusa, antiklerikalizmusa, és hatalmas

terjedelme által. Az *Encyclopédie* a felvilágosodás északponti központúságát képviselte, ekképpen felépítésében a →kinyilatkoztatás és a →teológia alárendelt helyet foglaltak el; ezzel szemben az ész (→értelem és ész) mindenhatósága a szövegek jó részében döntő, amennyiben a mű feltevése szerint az emberiség a mű keletkezésének időszakában eljutott az emberi →tudás szinte teljes birtoklásához. Noha ez az elgondolás bizonyos mértékben jellemezte az ~ korábbi felfogásait is, a területi kifejtés, a szócikkek nagy száma a korábbiaknál biztosabban látszott alátámasztani ezt a tézist, mivel a mű 28 kötetben, 71818 szócikkal és 3129 illusztrációval jelent meg. A *Encyclopédie* szerkesztői és szerzői szerint az emberiség elért teljessége nemcsak intellektuális, hanem társadalmi és politikai következményekkel is járt. A munkában megbúvó, olykor gunyoros egyház- és valláskritika politikai célzatú volt, az Egyház intellektuális, társadalmi és politikai hatalmának hiteltelenítésére szolgált. A szócikkek változó színvonalúak, olykor féloldalasak, néha csupán korábbi munkák másolatai, ám egészében véve a mű hatalmas jelentőségű és hatású, egyebek mellett a francia forradalom (1789) előkészítőjének tekinthető. Művelődési hatása olyan átfogó, egymástól különböző jellegű munkákban mutatkozott meg, mint a Renatus Gotthelf Löbel (1767–1899) és Christian Wilhelm Franke (1765–1831) által elindított *Konversationslexikon* (1796–1808, „Társalgási lexikon”), melynek folytatása lett a Friedrich Arnold Brockhaus (1772–1823) által jegyzett enciklopédiák sora. Az utóbbi vezette be a *Real-Enzyklopädie (Realencyclopädie)* kifejezést, amely azt kívánta jelezni, hogy az ~ tényszerű és aktuális, „reális” információt közöl. Ez a megkülönböztetés érthető pl. →Hegel *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1817; magyarul uő, *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai, 1-3*, 1950–1968) fényében, amely a filozófiai rendszeresség és kifinomultság magasközlője. Az ~történet kiemelkedő alkotásai között tartjuk számon az *Encyclopaedia Britannica* (eredetileg 1768, „Brit enciklopédia”) alkotását, amely ma már több mint 30000 oldalon, csak digitális formában érhető el. Hasonló volumenű vállalkozás a *Bolszjaja szovjetszkaja enciklopédija* (1926–1981, 30 kötetben), nem kevésbé az 1978–1993 között 70 kötetben publikált *Csung-kuo ta paj-ko csüan-su* („Kínai Nagyenciklopédia”). Említenünk kell a 21 kötetes *Révai Nagy Lexikont* (1911–1935), a 21 kötetes *Világirodalmi Lexikont* (1970–1996), és a 19 kötetes *Magyar Nagylexikont* (1993–2004), amelyek a magyar művelődés kiemelkedő teljesítményei. A 19. sz.-tól kezdve mindmostanáig az ~k tömege jelent meg számos speciális terület kapcsán minden nagyobb nyelven, kezdve a *Catholic Encyclopedia* (1907–1912, „Katolikus enciklopédia”) munkájától az eredetileg Mircea Eliade (1907–1986), majd Lindsay Jones (1954–2020) által szerkesztett, 15 kötetes *Encyclopedia of Religion* köteteiig. • A filozófia témakörében legkiemelkedőbb enciklopédikus alkotás a 1971–2007 között Joachim →Ritter, Karlfried Gründer (1928–2011) és Gottfried Gabriel (1943–) által szerkesztett *Historisches Wörterbuch der Philosophie* („A filozófia történeti szótára”), amely fogalomtörténeti hangsúlyú. Ettől eltérően az Edward N. Zalta (1952–) szerkesztésével csak digitális formában megjelenő *Stanford Encyclopedia of Philosophy* („A filozófia stanfordi enciklopédiája”) az angolszász analitikus filozófia fogalomkészletével és teoretikus hangsúlyokkal dolgozik. A népszerűbben fogalmazó, James Fieser (1958–) által szerkesztett *Internet Encyclopedia of Philosophy* („Internetes filozófiai enciklopédia”) a bevezető tájékozódást segíti. E témakörben magyar nyelven is több ~-jellegű munka látott napvilágot, így a Sándor Pál (1901–1972) által szerkesztett *Filozófiai lexikon* (1941), az orosz munkák alapján készült *Filozófiai kislexikon* (1974), a David Miller által gondozott *Encyclopedia of Political Thought* (1991) magyar fordítása (*Politikai filozófiák enciklopédiája*, 1995), a J. O. Urmson és Jonathan Rée szerkesztette *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophers* (1989) magyar fordítása (*Filozófiai kisenciklopédia*, 1993), valamint a Walter

Brugger-féle *Philosophisches Wörterbuch* (1976) kiegészített magyar változata (*Filozófiai lexikon*, 2005) és a *Magyar Politikai Enciklopédia* (2019). • Az internet elterjedése folytán az ~ egyre inkább digitális műfajjává válik, aminek van előnye és hátránya is. Előnye a viszonylag könnyű elérhetőség, hátránya azonban az originalitás felülírása. Mutatja ezt számos internetes ~, amelynek szócikkeit időről-időre átírják, aminek következtében az eredeti szöveg, mely egyben korának lenyomata, elvész vagy csak nehezen tárható fel. Emellett bizonyos forráskiadványok internetes elérhetősége a kutatás korábban példátlan lehetőségét biztosítja, pl. az enciklopédiák Wikipedián található felsorolása jelenleg semmilyen nyomtatott munkában nem érhető el. A jelen *Magyar Filozófiai Enciklopédia* egyrészt meg kívánja őrizni az originalitást, ezért nyomtatott kiadványt készít; másrészt a korszerűség végett digitálisan is megjelenik. • Az ~ koncepciója kezdettől fogva arra irányult, hogy az egyetemes ismeretkör átadásával a befogadót önmaga és a világmindenség formálójává tegye. Ez logikailag következik az →egész és rész problémájából, melyben az egész nemcsak a részek összege, hanem egésze, azaz →újdonosság. Ezért az ~ teleologikusan akkor is újra irányul, ha elsődleges célja ismeretrögzítő. Az ~k valamennyi változata hordozta és hordozza az áttekintésben adott újdonosság célkitűzését, noha korszakonként és kiadványonként eltérő jelleggel. Míg az *enkükliosz paideia* kimondatlanul is teljes univerzumformálásra vonatkozott, a kereszténység a törekvést üdvtörténeti keretben, azaz az ember és közösségei üdvösségére tekintettel fogta fel. E keretet a francia *Encyclopédie* azzal a céllal tolta félre, hogy korának művelődési, társadalmi és politikai viszonyait gyökeresen átalakítsa. Hegel *Enciklopédiája* osztozott ebben a célkitűzésben, noha nem közvetlenül a politikai viszonyokra, hanem az emberi történelem értelmes egészére nézve. Innen érthető a művéből kiinduló, történelemformáló mozgalmak sora, amelyek a mai napig meghatározók. A szerényebb célkitűzésű, szakterületi enciklopédiák az ismeretközvetítéssel a maguk szintjén ugyancsak formálásra irányulnak. Minden esetben jellemző, hogy az ~ →módszere világértelmezést feltételez kezdve a ptolemaioszi kozmosztól a mai nyitott világegyetemig. A régi felfogásban feltételezték, hogy az emberiség már minden megismerhetőt elsajátított (vö. Arisztotelész, *Politika*, 1264a), ezért a →cél ennek feltárása és alkalmazása; a mai megközelítésben az ismerettömeg nyitottsága áll a középpontban, amelyet bizonyos tudományos és ideológiai paradigmák mégis meghatároznak. →MacIntyre azt is bemutatja, hogy a →felvilágosodás enciklopédikus igazságfogalma hogyan kerül szembe az elutasítását szorgalmazó törekvésekkel →Nietzsche művében, illetve hogyan állítható helyre mégis egy bizonyos egységes tárgyalásmód (legalábbis az →erkölcs terén, lásd MacIntyre, *Three Rival Versions of Moral Enquiry. Encyclopaedia, Genealogy, and Tradition* [1990; „Az erkölcsi vizsgálódás három konkurens módja: Enciklopédia, genealógia, és hagyomány”). Mindez mutatja, hogy az ~ problematikája kiterjed az emberi ismeret →természetére, →történelmére, eredetére és céljára, vagyis az ~filozófia valamiképpen a filozófia egészére vonatkozik. Az ~filozófia célja egyfelől az ~ történeti alakulásának megértése, másfelől annak felismerése, hogy az emberi tudás akkor is teljességre irányul, ha ez áttételesen, a részletek sokaságában tükröződik. Az enciklopédikus tudás egységének történeti felbomlása az ember történetiségét tárja fel, amiben a valódi feladat nem a kortárs ~fogalom szembehelyezése a régivel, hanem magának az összefüggésnek a megértése, amiben a régi egységfelfogást fokozatosan felváltja a sokféleség kaleidoszkópja. Az *enkükliosz paideia* és a mai ~fogalom feltételezik egymást, és csak kölcsönviszonyukban értelmezhetők, ami lehetővé teszi az enciklopédikus tudás történetiségének, mai helyzetének és további lehetőségének feltárását abban a végsőképpen összefüggésben, amit az emberi tudás mindenkor feltételez.

További irodalom:

Pauly, August; Waltz, Christian; Teuffel, Wilhelm Siegmund; Wissowa, Georg (Hrsg): *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (1839–1978);

Jacobs, Joseph: *Jewish Encyclopedia* (1906);

Houtsma, Martin Theodoor, et al. (eds.): *The Encyclopædia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples* (1913–1938); második kiadás 1960–2005;

Collison, Robert Lewis: *Encyclopaedias: Their History throughout the Ages; A bibliographical guide with extensive historical notes to the general encyclopaedias issued throughout the world from 350 B.C. to the present day* (1964).

Mezei Balázs

© MAGYAR FILOZÓFIAI ENCIKLOPÉDIA